

A GRENOBLEI TRIPTYCHON GÖRÖG FELIRATA

ADALÉK II. RÁKÓCZI FERENC RODOSTÓI GÖRÖG KAPCSOLATAIHOZ

ÍRTA

MORAVCSIK GYULA

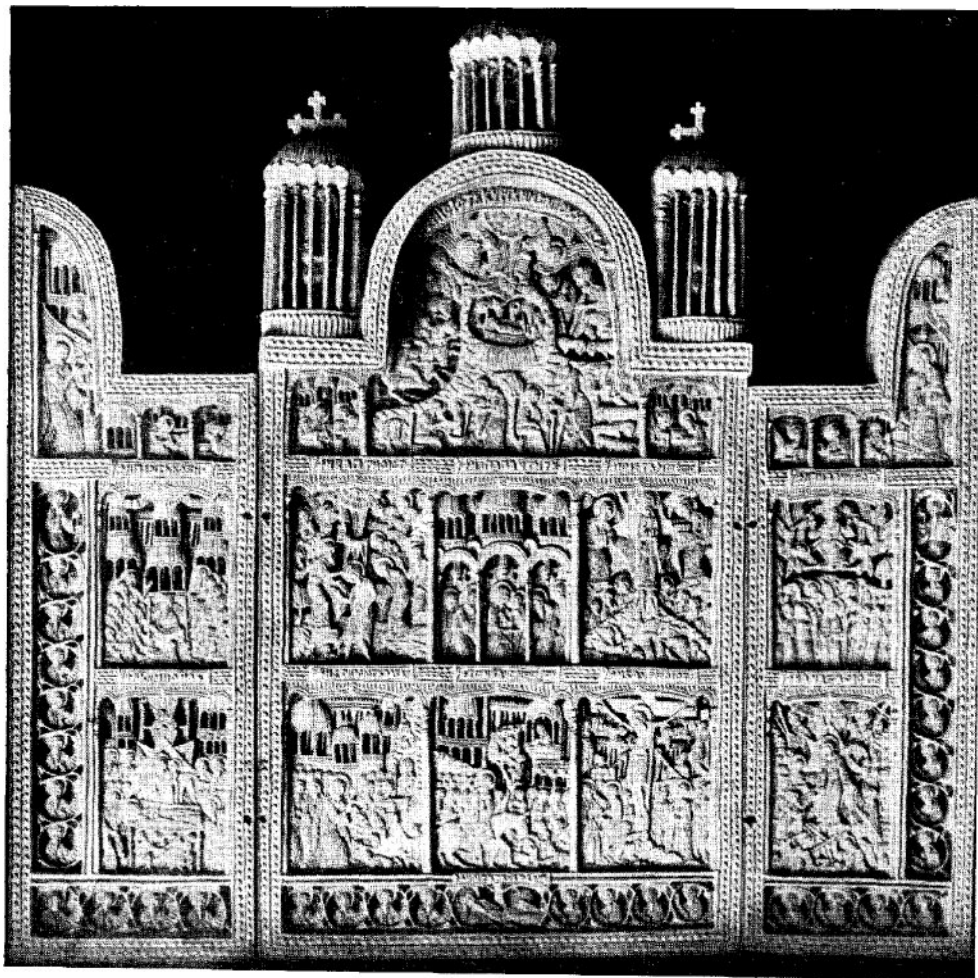
A grenoblei városi könyvtár egy fából faragott triptychont¹ őriz, amelynek elülső oldalán és szárnyain a bizánci művészet szellemében az orthodox egyház tizenkét főtinnepe van ábrázolva, míg a hátsó részén a "következő" görög felirat olvasható: +Ηρακλείας Γεράσιμος ταπεινός | ἀρχιθύτης δωδεκάορτον I τόδε θερμώς προσφέρει | γαληνοτάτη πρίντζιτι | Ουγγαρίας .', vagyis magyar fordításban: «Gerasimos Herakleia alázatos főpapja e tizenkét-ünnep-ábrázolást melegen ajánlja fel Magyarország fenséges fejedelmének».

B műemlékkel legelőször nem kisebb tudós, mint *Champollion* foglalkozott, aki a feliratot egy szó, a δωδεκάορτον kivételével helyesen olvasta és aki az ábrázolások egyházi vonatkozásait behatóan analizálta. Vizsgálódásai eredményeképpen a műemlék keletkezését a XIII. századra tette.² A datálás kérdésében *Champollion*-t követi *Darkó Jenő* is, aki legújabban megjelent dolgozatában azt igyekezett bizonyítani, hogy a triptychont Gerasimos herakleiai metropolita (1283—1289) IV. Kún lyászló magyar királynak ajándékozta.³ E feltevéssel szemben áll *A. Pa-padofulos-Kerameus* korábban kifejtett nézete, aki a triptychont a XVIII. századba datálta s az ajándékozásban a XVIII. század első felében élő Gerasimos herakleiai metropolitát látta.⁴

A datálás kérdését illetőleg három irányban kell vizsgálat alá vennünk a műemléket és feliratát: ikonográfiai, epigrafikai és terminológiai szempontból.

A triptychon az orthodox egyház tizenkét főünnepét ábrázolja. K faragványok közül a bal alsó sarokban levő +Η ΚΗΜΗΣΗΣ (= ἡ Κοίμησις) felirással van ellátva s Szűz Mária halálát, az ú. n. Dormitio Virginis-t ábrázolja. Középen Krisztus alakját látjuk, amint kezében tartja a Szent Szűz lelkét pólyás gyermek alakjában. Mária az ágyon fekszik s a kép két szélén az apostolok alakjai tűnnek fel. Az ágy előtt két alak látszik: balról egy angyal, aki kivont kardjával levágja a jobb felől álló férfi karjait, melyek a Szent Szűz ágya felé nyúlnak. Ez utóbbi jelenet, amelyet a keresztény apokrif irodalom jól ismer és amelyet a XVIII. századi athosi festőkönyv is előír,⁵ arra a legendára vonatkozik, amely szerint egy Jephonias nevű zsidó szentségtörést akart elkövetni Mária teste ellen, de egy angyal megakadályozta ezt, levágta a zsidó karjait, melyek függve maradtak az ágy peremén. E jelenet ábrázolásával a bizánci és újgörög egyházi művészetben lépten-nyomon találkozunk, de csak egy bizonyos időponttól kezdve. Erre a körülményre először *D. Sisilianos* budapesti

görög követ, a bizánci és újjörög egyházi művészet kiváló ismerője és kutatója hívta fel a figyelmet. E nyomon elindulva átkutattam az idevonatkozó emlék-anyagot, melynek egy részét 1934 őszén Bulgáriában, Konstantinápolyban és Athénben végzett tanulmányutam alkalmával eredetiben is alkalmam

A grenoblei triptychon elülső oldala nyitott szárnyakkal.

volt megtekinteni. Az idevonatkozó korábbi kutatások és saját megfigyeléseim eredményei alapján a következő kép alakul ki. A Jephonias-jelenet ábrázolása legelőször a XIII. században bukkan fel, de még nem abban az alakban, ahogy a grenoblei triptychonon látjuk. Az első XIII/XIV. századi ábrázolásokon a Jephonias-epizód még nem a Dormitio-hoz, hanem a temetési jelenethez kapcsolódik s az angyal még nem az ágy előtt áll, hanem a levegő-

ben lebeg, amint ezt pl. a staro-nagorcino-i 1317-ből való freskó mutatja.⁶ A legelső ábrázolás, amelyen a Jephonias-epizód már a Dormitioval függ össze, a mistrai Hagioi Theodoroi-templom festménye, a XIII. század végére (1296 tájára) utal.⁷ A XIV. századi bizánci művészet emlékei között többször találkozunk a Dormitio olyan külön ábrázolásával, amelyben a Jephonias-jelenet is helyet foglal.⁸ Sokkal későbbi időben kerül bele ez az epizód a tizenkét főünnep hivatalos jellegű ábrázolásaiba, de még a XIV—XVII. század-

ből is egész sereg olyan emléket ismerünk, amelyekből hiányzik.⁹ Van azonban még más korhatározó adat is. A triptychon közepén legalul fekvő alak a felírás tanúsága szerint Jesse, akiből kinő Krisztus nemzetségének családfája. B családfát a triptychon alsó és oldalsó peremén ábrázolt alakok, Krisztus családjának egyes tagjai jelképezik. Ez az ú. n. Jesse-fa azonban a bizánci művészetben a XIV. század előtt nem fordul elő.¹⁰ Kzek az ikonográfiai tények tehát kizárják azt, hogy a triptychon a XIII. századból való lenne. Ha most még tekintetbe vesszük, hogy a triptychon ikonografailag más olyan motívumokat is mutat, melyek a bizánci kor művészetében szokatlanok

A grenoblei triptychon *Κοιμησις*-ábrázolása.

(így pl. a jobb alsó sarokban levő feltámadási jelenet két angyala), továbbá, hogy a triptychon ormán álló oszlopos kupolák is a bizánci kor utáni egyházi művészetre jellemzőek, akkor még tovább mehetünk s megállapíthatjuk, hogy a triptychon nem lehet a bizánci kor művészetének emléke. Ha pedig a későbbi görög egyházi művészet emlékei között keressük legközelebbi rokonait, akkor ezeket XVII—XVIII. századi athosi munkák között találjuk meg.¹¹

Hasonló eredményre vezet a triptychon feliratának epigrafikai vizsgálata is. Természetesen, ha módszeresen akarunk eljárni, a felirat betűtípusait nem szabad bizánci vagy későbbi korú kéziratok írásával hasonlítani össze, hanem

a görög feliratos anyagban kell azokat az analógiákat keresnünk, melyek a datáláshoz hozzásegítenek. Említett tanulmányutam folyamán számtalan olyan késői görög feliratot láttam, amelyek írása a triptychonéhoz hasonló. Bz alapon teljesen igazolva látom V. Laurentnak azt a megállapítását, hogy a felirat írása az ú. n. «fanariota»-típust képviseli, amely a XVII—XIX. századi görög emlékeken látható.¹² Az írás jellegének vizsgálata tehát szintén a XVII—XVIII. századra utal.

Vizsgáljuk meg most ezek után a feliratot terminológiai szempontból. Két olyan szó fordul elő benne, amely figyelmünket magára vonja. Az egyik az Ουγγαρία, amely «Magyarország» megjelölésére előfordul a bizánci történeti irodalomban, de csak a XIV. századtól kezdve. A korábbi bizánci forrásokban a Τουρκία és Παιονία, illetve Παννονία neveken kívül mindég Ούγγρια, illetve Ούγκρια alakot találunk. A nyugati hatásra valló Ουγγαρία először a XIV. század első felében (valószínűleg 1333—1346 közt) keletkezett Móreai Krónikában fordul elő, de általánosabb használatát csak a XV. és XVI. századi görög forrásokból tudjuk kimutatni.¹³ Ha tehát a grenoblei triptychon a XIII. századból való lenne, úgy a felirat Ουγγαρία-ja lenne legkorábbi adatunk e név ilyen alakjának használatára, ami mindenesetre gyanússá teszi a XIII. századi datálást. Ha azonban az ikonográfiai és epigrafikai vizsgáldások útmutatása szerint feltételezzük, hogy a triptychon és felirata jóval későbbi korból való, akkor az Ουγγαρία alak teljesen megfelel a későbbi görög nyelvhasználatnak. Feliratunk másik figyelmet érdemlő kifejezése a πρίντζιψ. Ez a szó előfordul ugyan a középkori görögységben mint nyugati jövevényszó, de sohasem a magyar királyok megjelölésére. A bizánciak nagyon nagy gondot fordítottak az idegen uralkodóknak járó címekre s a hivatalos udvari terminológiához szigorúan ragaszkodtak. A magyar fejedelmeket és vezéreket a bizánci források αρχων-nak nevezik s csak Árpád kapja meg Konstantinos Porphyrogenetosnál a μέγας αρχων címet. A magyar királyság megalapításától kezdve a magyar királyok megjelölésére a hivatalos bizánci terminus technicus κράλης (ezt olvassuk a magyar szent korona alsó részének feliratában is, melyet Michael Dukas császár küldött I. Géza királyunknak), de e mellett az írók egy része a latin *rex-nek* megfelelő ρήξ (ρίγας)-t is használja.¹⁴ Arra azonban, hogy a magyar királyt bizánci forrás πρίντζιψ (vagy πρίγκηψ)-nak nevezné, nincs eset. E szónak a bizánci nyelvhasználatban is «fejedelem» vagy «herceg» jelentése volt s ilyen értelemben használták a bizánci írók is.¹⁵ Ha tehát a szó középgörög használatát figyelembe vesszük, kizártnak kell tartanunk, hogy a felirat πρίντζιψ szava akár IV. Kún Iyáslóra, akár valamelyik más magyar «királyra» vonatkozott volna. E mögött csak egy tényleges γαληνότετος πρίντζιψ (=Serenissimus princeps) vagyis egy magyar «fejedelem» rejtőzhetik, akire az eddigi eredmények alapján most már nem lesz nehéz rátalálnunk.

Gerasimos néven a XIII. századi Gerasimos után még két egyházi férfi ült a herakleiai metropolitai székbén. Az egyik a XVI. században 1574/5

táján,¹⁶ a másik a XVIII. században. Minthogy azonban a triptychon művészettörténeti és epigrafikai vizsgálata alapján nyert bizonyítékok egyaránt a XVII—XVIII. század mellett szólnak, csak ez utóbbi Gerasimos jöhet tekintetbe, akire — mint láttuk — már *Papadopulos-Kerameus* is gondolt.

A XVIII. századi Gerasimos személyét jól ismerjük.¹⁷ 1726-ban került a herakleiai metropolitai székbe s tisztségét hosszú éveken keresztül 1760-ig viselte. Egyházi, politikai és kulturális téren egyaránt nagy tevékenységei fejtett ki és előkelő szerepet játszott. Jó összeköttetései voltak a portával s politikai befolyását érvényesítette a moldvai és valachiai fejedelmi székek betöltésénél. Magasabb tisztségeket viselt a konstantinápolyi patriarchátusnál és az egyházi politika egyik irányító alakja volt. Kulturális téren is sokat tett. Iskolákat támogatott, könyveket adott ki. Ő építette fel Herakleiaiban* a metropolitai palotát és a Hagios Georgios-templomot s ugyancsak ő építette Raidestosban a pompás metropolitai palotát. Gerasimos ugyanis nemcsak Herakleia-nak, a török Eregli-nek volt a metropolitája, hanem alá tartozott

A grenoblei triptychon hátsó oldala.

Raidestos (Rodostó) is, ahol 1720 április 24-től 1735 április 8-ig élte a száműzetés éveit a «serenissimus princeps», II. Rákóczi Ferenc.

A grenoble-i triptychont tehát Gerasimos metropolita ajándékozta a

bujdosó magyar fejedelemnek. Ez a sejtésünk teljes bizonyossággá válik, ha összegezzük mindazokat a nyomokat, melyek e következtetéshez vezettek.

A triptychon Gerasimosa csakis a XVIII. századi Gerasimos lehetett, aki a ránk maradt okiratokban is Ἡρακλείας Γεράσιμος-nak írta alá magát, éppen úgy, mint a feliraton. A γαληνότατος πρίντζιψ Ουγγαρίας kifejezés a magyar történet ismert alakjai közül úgyszólván egyedül csak II. Rákóczi Ferencre illik. A herakleiai metropolis ebben az időben kiterjedt a Herakleia-tól nem messze fekvő Raidesztos (Rodostó)-ra is, amely korábban külön metropolisként is szerepelt.¹⁸ Rákóczi Ferenc szoros kapcsolatban állt a rodostói görög egyházzal. Az ottani Παναγία Ῥεοματοκράτειρα nevű görög templomban temették el a bujdosók közül 1722-ben gróf Kszterházy Antalt, 1725-ben gróf Bercsényi Miklóst és 1735-ben Sibrik Miklóst.¹⁹ Mikes szerint Rákóczi holttestének ama részeit, melyeket a boncoláskor kivettek, szintén a görög templomban temették el.²⁰ Bercsényi halála után Rákóczi örök alapítványt tett a görög egyháznak évenkénti halotti mise tartása céljából.²¹ Hogy tehát Rákóczinak ismernie kellett a rodostói görög egyház legfőbb fejét, az a mondottakból világos. De pozitív adatunk is van erre. Mikes Kelemen a «Törökországi Levelek»-ben 1729 április 18.-1 kelettel a következőket írja: «Hogy kédnék a kis ujjá ne fájjon, azt igen szükséges meg tudni, hogy az ide való görög érsek nagy pompával jött az urunk látogatására négy alatta való püspökökkel».²² Az itt említett «görög érsek» a fent megismert Gerasimos metropolita volt, aki az egykorú feljegyzések szerint gyakran tartózkodott Rodostóban.²³ Liehet, hogy éppen a Mikes által leírt ünnepélyes látogatás alkalmával nyújtotta át a fejedelemnek a gyönyörű fafaragványt, amely Rákóczinak, aki tudvalevőleg maga is foglalkozott száműzetésében esztergályozással és fafaragással, különös örömet szerezhetett. A grenoblei triptychon egyébként nem az egyetlen műtárgy, amely Gerasimos metropolita nevét viseli. A szófiai nemzeti múzeumban látható egy vörös selyemből készült és a Transfiguratio ábrázolásával ékesített epigonation, amelyen κτήμα Ηράκλειας Γερασίμου πόνοϋ Εύσεβίας felírás és az 1727-es évszám olvasható.²⁴

Rákóczi Ferenc és a herakleiai görög metropolita viszonyára vonatkozólag további adataink nincsenek. De ismervén a bujdosó fejedelem mély vallásosságát, fel kell tételeznünk, hogy a nagyműveltségű orthodox főpaphoz közelebbi kapcsolat fűzte s talán alkalomadtán, amidőn a száműzetésben segítő kézre volt szüksége, a török portával való kapcsolatait és politikai befolyását is igénybe vette.

Ha a kifejtettek után még némi kétség maradna bennünk, hogy a grenoblei triptychon mint Gerasimos metropolita ajándéka valóban a száműzetésben élő magyar fejedelem birtokában volt, minden kétséget eloszlathat annak az útnak az ismerete, amelyen keresztül e műtárgy a grenoblei városi könyvtárba jutott.

Champollion szerint, — aki azonban, sajnos, nem hivatkozik forrásokra — a triptychont a grenoblei könyvtár Mme de Polastre-tól vette, aki viszont a

nővérétől, Mme de Bourcet-tőle örökölt. Ez utóbbinak pedig a grosbois-i Camaldulenses-rend főnöke, Macaire Pène ajándékozta. Champollion feltételezi, hogy a műtárgy korábban Rákóczi Ferenc birtokában volt s azokkal az érték-tárgyakkal került Grosboisba, melyeket Rákóczi a kamalduli rendnek hagyományozott.²⁵

Ismeretes, hogy Rákóczi Ferenc franciaországi tartózkodása alatt szoros kapcsolatba került a kamalduliakkal s az 1716—1717-es években hosszabb időt töltött grosbois-i kolostoruk közvetlen közelében. Ezt a kapcsolatot rodostói száműzetése alatt is híven őrizte, aminek bizonyítéka az, hogy egy ízben Grosboisból kért udvari papot.²⁶ Az is közismert tény, hogy Rákóczi francianyelvű végrendeletében a kamalduli atyákról sem feledkezett meg. Mikes leveleiből tudjuk még azt is, hogy «A szívét Franciaországban hadta, hogy küldgyük».²⁷ A kamalduliak évkönyveinek feljegyzéseiből kitűnik, hogy a fejedelem szíve egyes kéziratokkal együtt el is jutott Grosboisba, ahol azt a temetőben helyezték örök nyugalomra, amint ezt a Macaire Pène által 1737-ben készített sírfelirat is bizonyítja.²⁸ Mindezek alapján teljesen igazoltnak kell tartanunk Champollion feltevését, hogy a triptychon azok között az érték-tárgyak között volt, amelyeket Rákóczi a kamalduliaknak hagyományozott. Hogy Rákóczi francianyelvű végrendeletében nincs szó róla, az nem bizonyít e feltevés ellen, mert hiszen a francianyelvű végrendeletben a szívről sincsen szó.²⁹ Tudjuk azonban, hogy Rákóczinak ránk maradt francianyelvű végrendeletén kívül volt egy latinnyelvű végrendelete is, amelyben saját szavai szerint rodostói vagyonáról intézkedett.³⁰ Bizonyára ebben az elvesztett latinnyelvű végrendeletben, melyet Mikes szerint az árván maradt bujdosók nyitottak fel a fejedelem elhunytja után, hagyta meg, hogy szívével és egyes irataival együtt a birtokában levő triptychont is Grosboisba küldjék.³¹

A nagy fejedelem szíve ma is messze idegenben, az egykori grosboisi kolostor elhagyott temetőjében, ismeretlen helyen porlad. Kedves tárgyai közül, melyek egykor utolsó útjára kísérték, megmaradt az utókor számára Gerasimos-metropolita ajándéka, a grenoblei triptychon.

JEGYZETEK.

¹ *L. Royernek*, a grenoblei városi könyvtár igazgatójának adatai szerint, melyeket *Darkó* alább id. dolgozata közöl, a triptychon méretei: 186X186 mm. A közölt fényképet *L. Royer* igazgató úr szívességének köszönöm. Közlése szerint a triptychon a grenoblei könyvtár archeológiai gyűjteményében 175. szám alatt szerepel.

² *Dissertation sur une ancienne sculpture grecque, explication de son sujet et des inscriptions qui l'accompagnent*, Magasin encyclopédique 1811. IV. 241—277. — A felirat újabb kiadásai *A. Boeckh—A. Kirchoff: Corpus Inscriptionum Graecarum IV.* (Berolini 1859.) No. 8761. p. 349.; *Margaritis Dimitzas: Μακεδονικό» ἀερ-ῶν Γ. Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοι; φθεγγασένοις.* Athén, 1896. 269—27 o. No. 246. (e műhöz az athéni nemzeti és. akadémiai könyvtárban sem tudtam hozzájutni).

³ Zu den byzantinisch-ungarischen Beziehungen. Die Holzschnitzarbeit in der Stadtbibliothek von Grenoble, Ungarische Jahrbücher 13 (1933) 1—18. és Byzantinisch-ungarische Beziehungen in der zweiten Hälfte des XIII. Jahrhunderts, Weimar 1933.

36—53

⁴ Διορθωτικά ει; χριστιο νικάς επιγραφαίς No. 29., Zumal Ministerstva Narodnago Prosvjescenija 343 (1902) Sept. 425—427. — Ugyanehhez a véleményhez csatlakoztak újabban *N. A. Bees*, Repertórium für Kunstwissenschaft 43 (1921—22) 47—52. és *V. Laurent*, Échos d'Orient 36 (1933) 501—502.; v. ö. még *H. Grégoire*, Byzantion 8 (1933) 700—761., *Gy. Moravcsik*, Deutsche Literaturzeitung 55 (1934) 515—517.

⁵ C. Tischendorf: Apocalypses apocryphae, Lipsiae 1866. p. 110. — Ερμηνεία τών ζωγράων . . . υπο τοῦ Αἰωνοῦ του Ἀερομόναχου και ζ<ογράφου του εκ Φουρνα τών Ἀγραφών, Athén 1853. 179—180.; Das Handbuch der Malerei vom Berge Athos, übersetzt von *G. Schäfer*, Trier 1855. 278. 1.

⁶ A Jephonias-epizód ábrázolásának fejlődéséről 1. *L. Wratislaw-Mitrovic*—*N. Okunev*: La Dormition de la Sainte Vierge dans la peinture médiévale orthodoxe, Byzantinoslavica 3 (1931) 134—180., főleg 151. skk. lk., a staro-nagorcinoi freskó a VII. táblán.

⁷ *Wratislaw-Mitrovic* és *Okunev* id. m. 167. 1.; *G. Millet*: Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910. 90. t. 5. kép.

⁸ *A. Xyngopoulos* (Μεγάλη Ελληνική 'εγκυκλοπαίδεια S. v. Κοίμησις) szintén a XIV. századra datálja a Jephonias-epizódnak a Dormitiohoz való kapcsolódását. Magam említett tanulmányutam alkalmával a Dormitio számtalan ábrázolását tekinthettem meg, de a Jephonias-epizód XIV. század előtt való előfordulására nem találtam példát.

⁹ Az idevonatkozó publikált anyagot 1. a következő művekben: *N. P. Kondakov*: Pamjatniki christianskago iskusstva na Afonje, S.-Peterburg 1902. 109. 1., XIII. tábla, 137. 1., 55. ábra, 195. 1., 75. ábra, 204—205. 1., 82. ábra; *N. P. Lichacev*: Materiali dija istorij russkago ikonopisanija I—II. S.-Peterburg 1906. CV. 1. No. 184.; *N. P. Kondakov*: Makedonija. Archeologiceskoe putesestvie, S.-Peterburg 1909. 271. 1. 185. ábra; *Ó. M. Dalion*: Byzantine art and archaeology, Oxford 1911. 242. 663—664. 1., 149. 150. ábra; *G. Millet*: Recherches sur l'iconographie de l'Évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont-Athos, Paris 1916. 21—25. 1., 2. 3. ábra; *P. N. Kondakov*: Die russische Ikone I—III., Prag 1928—1931. II. 78. Bzék közül a legrégibb datálható tizenkét-ünnep-ábrázolás, amelynek Dormitiojában a Jephonias-epizód is megvan, a XV—XVI. századból való; 1. *Kondakov*: Die russische Ikone, id. h.

¹⁰ *A. Grabar*: La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928. 278—279. 1.

¹¹ Említett tanulmányutam alkalmával két olyan emlékre bukkantam, amelyek ikonografailag és stílus tekintetében közeli rokonságot mutatnak a grenoblei triptychonnal. Ifzék: a szófiai szent szinódus történeti és archeológiai múzeumának 6595. számú tetraptychona és egy athéni, *Sp. Lover dos* magángyűjteményében levő triptychon. Mindkettő XVII—XVIII. századi athosi munka. Hasonló triptychonok vannak az athéni Ε?ewaíς-múzeumban is.

¹² *V. Laurent* id. h. — *G. Soteriu* athéni egyetemi tanár, aki a kormeghatározó motívumok tekintetében is segítségemre volt, hívta fel rá figyelmemet, hogy hasonló jellegű írást mutat a Hosios Lukas-monostor egy 1802-ből való általa publikált felirata, v. ö. Ἀρ/αιολογικον Δελτίον 6 (1920—2i) 183. — Az epigrafikai bizonyítékokat illetőleg 1. még alább a 24. jegyzetet.

¹³ *L. Moravcsik* Gy.: A magyar történet bizánci forrásai, Bp. 1934. c. mű végén levő táblázatot.

¹⁴ A magyar királyok bizánci címére vonatkozólag jellemzőek Theodoros Skuta-riotes következő szavai: . . . ρήγα της Ἰτα'ονίας (κράλην αὐτον ἢ συνήθεια καλεῖν εἴ'ωθε) *K. N. Sathas*: Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη VII. Venetia—Paris 1894. P. 181. — Kivételt

képez Laonikos Chalkokondyles, aki a magyar királyt is βασιλεύς-nek nevezi. — A magyar király címéről a középkori latinságban 1. *Hóman B.*: A magyar nép neve a középkori latinságban, *Történeti Szemle* 6 (1917) 129—158., 240—278.; 7 (1918) 1—22.

¹³ L. pl. πρίγγηψ 'A^a';=Villehardouin), Georgii Acropolitae opera, rec. A. Heisenberg I. Lipsiae 1903 (index).

¹⁶ V. ö. *Byzantinische Zeitschrift* 12 (1903) 325.

¹⁷ L. A. Komnenos Hypselantes: 'Εκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν τῶν εἰς δώδεκα βιβλίον Η' θ' καὶ Γ ητι τα μετὰ τὴν 'άλωσιν (ἱ453—17^9). εκδίδοντος Α. Γ. ἈφΟονίδου, εν Κωνσταντινουπόλει 1870. 325. 35^> γ5> 379, γ4 » -Κ". *Sathas*: Νεοελληνική φιλολογία, Αθήν, 1868. 465—466.; *M. I. Gedeon*: 'Εκκλησιαστική 'Αλήθεια 3 (1882—83) 545—55^> > 8 (1887—88) 399—4^2>» 9—10 (ἱ888—89) 14—15> > Θρακικά 5 (ἱ934) 7—23> > Μεγάλη Ἑλληνική 'Εγκυκλοπαίδεια s. v. Γεράσιμος; *E. Legrand—L. Petit—H. Pernot*: Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par les Grecs au dix-huitième siècle, I. Paris 1918. 319—322.

¹⁸ A bizánci viszonyokról 1. *Le Quien*: Oriens Christianus, Parisiis 1740. p. 1101—1120. — Rodostó különállása 1702-ben szűnt meg, ettől kezdve mint püspökség a herakleiai metropolis alá tartozik, 1. *M. Gedeon*; *Εκκλησιαστική 'Αλήθεια* 27 (1907) 668. — Egy 1855. évi egyházi szabályzat szerint a herakleiai metropolita hivatalos címe a következő: ὁ Ηιοσκληίας καὶ 'Ραιδεστοῦ, πρόεδρος τῶν υπερτίμων καὶ ἔςαρχος πάσης Θράκης καὶ Μακεδονίας, 1. *Ralles—Potles*: Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων V. Αθήν 1855. P. 514.

¹⁹ *Thaly K.*: Rákóczi-emlékek Törökországban, Bp. 1893. 43—51.; *Báró Forster Gy.*; Rákóczinak és bujdosó társainak síremlékei a külföldön és a hazában, Bp. 1913. 8—9.

²⁰ Jubileumi kiadás, Bp. 1906. 149.

²¹ *Thaly* id. m. 46. szerint «Rákóczi ezen alapító-levelé . . . most is megvan a rodostói görög ecclesia levéltárában . . .». E nyomon elindulva, 1934 őszén igyekeztem ezt az érdekes okmányt felkutatni. Minthogy azonban a görögöknek a török birodalom területéről való kitelepítése alkalmával a rodostói levéltárat is görög területre vitték, eddig nem sikerült nyomára bukkanom.

²² Id. kiad. 120. 1.

²³ *M. Gedeon*, 'Εκκλησιαστική 'Αλήθεια 27 (1907) 553—556., 625—628., 638—640., 668—669. Ik-on közli egy kéziratnak a rodostói egyházra vonatkozó feljegyzéseit. Az 551. lapon azt olvassuk, hogy Gerasimos metropolita 1729 augusztusában is Rodostóban tartózkodott.

²⁴ *L. P. Mutafciev*, Izvjestija na Blgarskoto Archeologicesko Druzestvo 2 (1911) 27—34. és *N. A. Bees* Repertorium für Kunstwissenschaft 43 (1921—22) 49—51. — Említést érdemel az a körülmény, hogy a beleszótt felirat szavai közül az Ηράκλειας szó betűi csaknem teljesen megegyeznek a grenoblei triptychon megfelelő szavának epigrafikai jellegével.

²⁵ *Champollion* id. m. 274—276.; *Darkó* id. m. 52—53. = Ung. Jahrb. id. h. 17—18. ismervén Champollion közléseit kis híja, hogy a helyes útra nem bukkant, mert így nyilatkozott: «Demnach ist die Vermutung von Champollion-Pigeac, dass Rákóczi das aus Ungarn mitgebrachte (!) Triptychon seinem geliebten Freunde, dem M. Pène schenkte, ausserordentlich glaubwürdig». V. ö. még *Zolnai B.*: Rákóczi relief-je, *Széphalom* 1 (1927) 275—276. — Megemlítjük, hogy Champollion állításának különös súlyt ad az a körülmény, hogy egy ideig grenoblei tanár volt.

²⁶ *Szekfü Gy.*: A szárműzött Rákóczi 272.; *Zolnai B.* Minerva 4 (1925) 12. — Utóbbi közölte Rákóczinak a kamalduli atyákhöz 1726-ban írt levelét, 1. *Széphalom* 1 (1927) 271—274.

²⁷ Id. kiad. 149. 1. — 1726. évi levelében maga írja: «... j'ai ordonné par mon testament que mon coeur y soit transporté pour y être enterré ... », 1. *Zolnai* id. h.

²⁸ *Annales Camaldulenses ordinis sancti Benedicti opera et studio / Mittarelli et*

A. Costadoni, VIII. (Venetiis 1764.) p. 652. V. ö. *Zolnai B.*, Klebelsberg-Emlékönyv. Bp. 1925. 415—416.; *E. Pillias*: Etudes sur François II. Rákóczi, prince de Transsylvanie pendant son séjour en France. I. Rákóczi aux Camaldules de Grosbois, Revue de Études Hongroises 8—9 (1933) 288—300.

²⁹ Testament politique et moral du prince Rákóczi I. la Haye 1751. p. 48—67. =

II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai, közlik *Rath K.* és *Thaly K.* Pest 1868³ 329—343.

³⁰ Ez a kamalduli atyákhoz írt 1726. évi levelének fent idézett helyéből, továbbá a konstantinápolyi francia követhez írt leveléből tűnik ki; 1. az előbbi jegyzetben idézett francia kiadvány 70. lapját. V. ö. *Marki S.*: II. Rákóczi Ferenc

III.653.

³¹ Bár az idézett levél tanúsága szerint e végrendelet már 1726-ban készen volt, több mint valószínű, hogy Rákóczi azt az évek folyamán még kiegészítette, illetve pótlásokkal látta el.